

ОСОБИСТІСТЬ

Павло ПРОЦЕНКО

ДОРОГОЮ ДО СВОБОДИ

Нотатки про Валерія Марченко

В час Великого посту 1981 року московські друзі сповістили мене, що невдовзі до Києва має повернутися — після восьми років табору та заслання — Валерій Марченко. Його ім'я було мені відоме, зокрема, за «Хронікою поточних подій», яку я регулярно читав. До глухого казахстанського заслання йому надсилали листи та пакунки мої добрі знайомі філолог Марина Лепешинська (згодом вона прийняла чернецтво) та мистецтвознавець Борис Михайлов (нині священник в одному з московських храмів). В ув'язненні, куди він потрапив майже юнаком, Валерій навернувся до релігії та прагнув тепер набутися церковного досвіду й знань. Окрім того, мене попереджали, що він не зовсім чітко уявляє собі реальне становище на свободі, у «великій зоні». У сумнозвісному 35-му політичному концтаборі суворого режиму Пермської області, де він відбував термін, Валерій застав залишки режимної відлиги та долучився до боротьби в'язнів совісті за свої права й людську гідність. У найтяжчих умовах радянської катівні він зумів відшліфувати свій письменницький дар і став талановитим журналістом. Валерій брав участь в опрацюванні так званого статусу радянського політв'язня, складанні літопису табірної боротьби, налагодженні підпільних зв'язків з вільним світом (події у 35-й зоні висвітлювались у «Хроніці поточних подій», про них розповідали західні радіоголоси, що вели мовлення російською; передані з зони матеріали потрапляли на сторінки іноземної преси). Він сидів разом із гідними, духовно витривалими людьми (Семеном Глузманом, Іваном Світличним, Зіновієм Антонюком, Миколою Горбалем), які своїм внутрішнім горінням могли викликати зміни у будь-якій людській спільноті, що загрузла у мулі егоїзму та легкодухості. За ці якості радянська влада й ізолювала їх, запроторивши як особливо небезпечних («політичних») злочинців до мордовської Тьмутаракані. Але в той час, коли у табірній боротьбі їм так багато вдалося ціною власної жертвовності та втрати здоров'я, коли вони на досвіді побачи-

ли боягузтво й розтлінність служників радянської системи, хиткість самого ладу, заснованого на насильстві та пригнобленні людини, у той історичний період, коли в неволі вони осягнули внутрішню свободу, — країна все глибше занурювалась в ідеологічну істерію, атмосфера якої викликала в пам'яті зразки з похмурої епохи Сталіна та Гітлера. Той, хто бажав брати участь у русі морального опору нелюдському режиму й не бути тут же ув'язненим, повинен був дотримуватись надзвичайної обережності й чітких норм поведінки. Моїм московським приятелям здавалося, що Марченко не розумів до кінця атмосфери, яка склалася у суспільстві, куди йому випадає повернутися незабаром з табірної Одисеї. Мене просили допомогти йому акліматизуватися, підтримати у прямованні до Церкви.

За радянські десятиріччя Москва була певним зарубіжжям відносно всієї решти країни, вона існувала у м'якшому політичному режимі, була ситішою та забезпеченішою. Дивним чином москвичі уподібнювались іноземцям, коли заходила мова про їхніх співгромадян з провінції. Як іноземці, хай навіть спеціалісти-«радянологи», ніколи не могли зрозуміти усієї негативної, завжди погрожуючої окремій приватній людині, динаміки комуністичного буття та побуту, так само і москвичі, здебільшого хоча й соціально активніші за інше народонаселення, однак із тим самим досвідом підрадянського існування, конкретно не уявляли негараздів та небезпек, що випадали на долю провінціала. Звісно, Київ, — це провінція столична, центр широкого південно-західного краю червоної імперії, тут більше дозволено, аніж у якомусь селі чи районному містечку. Але українська влада завжди упала перед Москвою з ідеологічною собачою вірністю, і тому у тутешньому суспільстві за будь-яке відхилення від комуністичних стандартів, за найменшу інаковість загрожували найсуворіші покарання. За крок вправо чи крок вліво... У Москві ще наприкінці сімдесятих років можна було зустріти в метро інтелігентну людину, яка читає якийсь художній «тамвидав» (наприклад, обгорнений папером томик Набокова). У Києві ж одного разу (восени 1976 року) зі мною трапився наскільки кумедний, настільки й показовий випадок. Стоячи у трамваї, я, довговолосий та бородатий, читав товсту, незвичного формату історичну збірку «Прометей», видану «Молодою гвардією». Збоку наді мною височів напівп'яний молодик, кремезної та грубої статури, з важким обличчям, на вигляд із сільських, що подалися на завод до міста, а може, й просто двірником до одного з жеків (там відразу надавали житлощю). Впродовж кількох зупинок очима та червоним носом він просто свердлив з-за

мого плеча сторінки книги, навалюючись на мене та обдаючи перегаром. Нарешті, відкинувши будь-які правила пристойності, цупкими сталевими пальцями схопив мене за п'ястку і вихопив том. На мої гучні протести (цікаво, що чисельні пасажери відвертались від нас із камінно-відсутнім виразом на обличчях), він із тріумфуючо погрозовою інтонацією ричав: «Ш-шо то за нерадянська література?» Але титул — там було зазначено «Москва, видавництво Центрального Комітету комсомолу» — спантеличив його. І ще довго цей пильний пролетар буркотів та вимушено стиха біснувався за моєю спиною...

У такій тяжкій атмосфері ідеологічного та кадебешного заповідника, під невсипущим оком надзирачів нам треба було налагодити дружні стосунки, знайти можливість для співдії заради спільних ідеалів християнської свободи і людської гідності. Я добре знав, що у середовищі, котре лиш зовсім недавно з подачі західних журналістів стали називати дисидентським, була присутня і стихія молодечства, самозамилування, що лучилася з безвідповідальністю та неувагою до ближнього, а це ріднило деяких дисидентів із давнім російським нігілізмом та революціонерством. Ще зі шкільної лави я вважав, що саме серед інакодумців народжувався той тип оновлених морально людей, який міг змінити обличчя радянського суспільства. Але при перших зустрічах з так званим дисидентським середовищем я зіткнувся з «шумовинням», що часто супроводить будь-який серйозний рух. Обпікшись з перших кроків, пізніше я поступово виробив лінію поведінки, що дозволяла триматися поза натовпом (є свій натовп і в стані відкинутих суспільством), співпрацюючи з тими, для кого боротьба за права людини була дійсно справою життя. Від початку я був певний, що зустріну у Валері відповідального та надійного друга.

Так склалося, що наша зустріч могла відбутися за природних життєвих обставин, що надавало добрі шанси зберегти наше спілкування в затінку, непомітно для «органів». За кілька років перед тим моя дружина випадково зустріла на вулиці свою університетську подругу, між ними поновилися дружні стосунки. Так я познайомився з Аллою Марченко, рідною тіткою Валерія. Вона оберталась у колах гнаної української інтелігенції, листувалася з небожем, їздила до нього на побачення до табору і повідомляла нам подробиці страдницького життя його та його співв'язнів. І ось тепер без зайвих телефонних розмов (та без зайвих слів: наші телефони, та й оселі прослуховувались) я домовився про зустріч із ним.

В один із червневих спекотних днів в обумовлену годину ми водночас підійшли до пам'ятника Косіора у сквері, що на перехресті ву-

лиць Артема та Глибочицької. Валерій відразу виділявся з натовпу і притягував до себе. Високий, худий, із негарним, але надзвичайно виразним та вольовим обличчям, що випромінювало енергію. Спалахнула бесіда, і ми надовго застигли біля залізної низької огорожі, що відділяла тротуар від шосе. Коли нарешті стали переходити дорогу, стався неприємний випадок. Машин поблизу не було, і я, за звичкою, перебіг на червоне світло. Дещо непевно за мною рушив і мій новий друг. У цю хвилину з'явився патрульний «гаїшник» та затримав саме його. Зазвичай така пригода закінчувалася швидким замиренням (і тільки в крайньому випадку штрафом), але минуло п'ять хвилин, а інцидент все ще не було вичерпано. Було видно, що між міліціонером та Валерієм точилася напружена розмова. Коли я підійшов до них (до циліндричної будки ГАї, що завжди була пустою), то побачив, яким блідим та схвильованим був Валера. Щойно тоді я помітив, що він дуже коротко підстрижений і це — а можливо, ще якісь дрібниці, схоплені на рівні інстинкту, — очевидно, викликало в охоронця порядку деякі підозри. На рівному місці могла статися «історія», документів у Валери з собою не було (він ще не встиг їх виправити), і постовий, зв'язавшись по рації з центральною довідковою міського МВС та дізнавшись, що перед ним стоїть зек, який щойно вийшов на свободу, міг його затримати, і цим, у свою чергу, із задоволенням скористалися б кадебісти (вони ж бо були майстри у зведенні наклепів на безневинних людей). Врешті-решт Валерію вдалося якось переломити ситуацію, і міліціонер відпустив нас з миром.

— Ніколи не йду на червоне світло, — пояснив Валерій, — і намагаюсь не допускати бодай найменшого порушення законів. Я не можу давати катам зайвий привід для знущань. Мені ще багато треба встигнути зробити.

Я вибачився перед ним. Мені було ніяково, що проти волі підставив під удар цю змучену людину. Свою беззахисність перед будь-якою забаганкою служителів Системи гостро відчував у той час кожен, в кого душа не вкрилася носороговим панцирем. Але межа, за якою починалося зіткнення з державою, у кожного була своя. Для тих, кого комуністичний суд позначив тавром «політичний злочинець», ця риска, немов колючий дріт, підступала до самого горла.

На жаль, я не вів щоденникових записів, і тому в пам'яті залишився лише загальний контекст наших бесід, окремі теми, деякі конкретні образи, інтонації та фрази.

Валера багато розповідав про себе. Він походив з цілком благонадійної родини радянсько-українських інтелігентів, центром якої

був дід, відомий історик України та української культури, заслужений професор, з яким вважали за необхідне заgravати у ЦК КПУ. Дід належав до покоління національної інтелігенції (випускник Інституту червоної професури), і хоча й був усім зобов'язаний радянській владі, проте зберіг у душі таємний зв'язок з народною традицією. Останньому сприяло й те, що він у перший день війни потрапив до жорен більшовицької каральної машини, і вирвався з них лише завдяки випадку. Після звільнення він замкнувся в собі, зосередившись (звичайно, в рамках дозволеного) на науковій роботі. Дружина його, бабуся Валерія, завжди зберігала в родині церковно-народні звичаї. Дітям своїм, трьом дочкам, батьки передали любов до українського минулого, до рідної мови. Але не більше того. (Хоча на початку сімдесятих років проф. М.Марченко надіслав до українського ЦК доповідну записку про гнітючий стан печер Києво-Печерської лаври та дике невігластво атеїстичних пропагандистів.) Михайло Марченко входив до київської культурної еліти, і перед його онуком відкривалась можливість блискучої кар'єри. Закінчивши університет, Валерій поступив на роботу до редакції престижної газети. Дівчата, приятелі серед літературної молоді, націленої на влаштування власної кар'єри та згуртованої навколо Спілки письменників, юнацькі горді мрії... На самому початку сімдесятих років у Києві ще відчувався подих відлиги; виявлялося це, зокрема, в пробудженні інтересу до національних коренів. Зацікавлення українською культурою виявилось у Валерія не даниною загальному подмухові, воно заволоділо ним на особистісній глибині, походило з якихось інтимних витоків, очевидно, не зовсім усвідомлених і ним самим. Він написав кілька статей про проблеми сучасної української культури, задавленої партійною цензурою. У цей час на нього «поклало око» київське КДБ, запропонувавши «почесну» посаду інформатора. Валерій відмовився. І це йому не простили. Відбувся арешт, слідство, під час якого колишні друзі поливали його брудом. Внутрішньо він був молодший за свої двадцять п'ять років, зовсім недосвідчений у правоохоронних питаннях, і тому не дивно, що піддався на намови слідчих і визнав себе винним. Однак чи тому, що юнак не схотів нікого обмовити, чи з бажання помститися за непоступливість, чекісти на маріонетковому суді засудили Валерія до восьми років позбавлення волі. Такий драконівський термін, поза сумнівом, був помстою Чорного будинку на Володимирській за перші досвіди самопізнання, чесність та щирість. Очевидно, приклад Валерія мав слугувати за острах українській інтелігенції.

Валерій розповідав, яким струсом для нього, не звиклого до ошуканства, виростлого у теплій домашній атмосфері, виявився арешт, а потім безжальний вирок. На першому побаченні з матір'ю він заплакав. Так раптово молода, сповнена сил та сподівань людина, котрій, здавалося б, всі шляхи відкриті, опинилася в світі знедолених.

У таборі він вперше відчув свою споконвічну, раніш не усвідомлювану ним, космічну самотність. Великий вплив на його світосприйняття справили зустрічі з кількома ветеранами українського опору комунізму, їхні розповіді про вільне життя до приходу червоних. Другим вагомим переживанням стало зближення з «новими людьми», представниками правозахисного руху з Росії та України. Там, у глибині безодні, куди його зіпхнула держбезпека, серед безправ'я та рабської праці, він пережив величезну внутрішню кризу і несподівано зустрівся з Вічністю. Його особистість перемінилася. Він прийшов з вірою до Бога.

З листа Валерія: «... Я знайшов скарб, про який не підозрював, і який мені б не дався, якби залишився поза колючками. Там я став вільним. Я можу кривитись від болю, коли роблять пункцію... з'являться слюзи, коли помирає товариш, однак я здобув щось, що перетворює мене на людину... Подеколи я й сам дивуюсь, звідки ж узялися сили, щоб подолати все. Я живий... Я став віруючим».

Дуже важливо, що досягнення Сенсу в нього йшло поруч із здобуттям надійних друзів та з включенням до загальної боротьби за гідність людини. Адже за колючим дротом політичні в'язні відстоювали не тільки свої права, але й права народів, що заселяли величезну імперію. В певному розумінні вони були вільнішими за тих, які залишалися на «волі». Він знайшов близьких за духом людей не лише у таборі. Йому стали писати з Москви та із Західної Європи. Ще перед нашим знайомством, прочитавши його тексти в «Хроніці поточних подій», я був вражений точністю та чіткістю його морального бачення. Поза сумнівом, це було ознакою релігійного тверезіння та натхнення.

Беручи активну участь у таборовій боротьбі політв'язнів проти сваволі та людської злоби, Валерій стикався з таємними друзями, які допомагали переправляти на волю, обминаючи цензуру, хроніку опору. (Один із таємних спільників був звільнений з роботи, а потім загинув за загадкових обставин.) Знаходячись у таборі у вкрай тяжких умовах, які, здавалося б, повністю відкидали будь-які спроби ідеалізму, і, всупереч логіці юрби, намагаючись чинити згідно велінням совісті, Валерій міг бачити у буденному житті вияви духовної краси та сили.

Пам'ятаю його мальовничі, часто приправлені гірким гумором розповіді про життя у глухому казахстанському засланні. Там панували непроглядні злидні, дике невігластво, лють на все і всіх, страшні своєю буденністю. Начальнички були більшими самодурами, ніж колишні баї. За вказівкою КДБ вони робили все, аби створювати вже тяжко хворому Марченко нелюдські умови. Однак твердість та безстрашність Валерія при сутичках з гонителями, постійне апелювання до Закону (що само по собі вже викликало в аборигенів острах) у поєднанні з уміло та вчасно пропонованими подарунками (зазвичай індійським та цейлонським чаєм, який у цих місцях був дорожчий за гроші), робили свою справу. В ньому побачили людину. До нього для його перевиховання (або нагляду) підсиляли місцеву жительку — чи то вчительку, чи то поштарку, не знати яким вітром занесену до цієї глухомані. Засланець був для неї водночас і ворогом, людиною другого сорту, і таємничим незнайомцем, представником незнаної цивілізації. Валерій жалів її, розуміючи, наскільки вона обділена радощами життя, намагався її просвітити культурно. Але коли та виявила до нього серйозне почуття і стала натякати, що могла б вийти за нього заміж та дбати про нього, він від неї віддалився.

Справжнім подарунком йому стало те, що разом із ним відбувала тут строк церковна дисидентка з Грузії, Валентина Пайлодзе. Вона була не тільки церковною людиною, колишнім регентом храму в Тбілісі, але й мала досвід боротьби (і розуміння її нагальності) за права віруючих, за очищення Церкви від засланих до неї атеїстичною владою спустошувачів. З розмов із Валерієм впливало, що вона була людиною молитовно настроєною, апокаліптичні чекання тісно поєдналися в неї з оптимізмом та твердим переконанням, що безбожжя вже в глибинах духу зазнало поразки. Вона навчила Валерія церковних молитов. Москвичам вдалося передати до Сараджина кілька релігійних книг. А сам Валерій написав у Київ митрополиту Філарету лист із проханням надіслати йому духовну літературу українською мовою. Замість відповіді йому прийшла біблія російською.

Валера володів ясным поглядом на все, що відбувалося, життєлюбним та водночас вкрай тверезим. Він був надзвичайно чітким у вчинках, але самі вчинки походили в нього не з раціоналістичних міркувань, а з віри у вище призначення людини. Завжди відчувалося, що він спроможний на неможливе, що для нього нібито й не існує неможливого, якщо на вчинок чи справу буде вища санкція, що витікає з його морального почуття.

За кілька років до нашого знайомства я пережив серйозну внутрішню кризу, і, можливо, почасти тому впізнавав у другові споріднені риси, прикмети загального релігійного досвіду, що частково можна сформулювати як викорінення за допомогою Творця почуття власної знедоленості. Нове покоління, що входило у доросле життя у 70-80-ті роки, виявляло патологічну підозру щодо себе з боку партійно-бюрократичного апарату. Влаштовуючись на роботу, я постійно мав справу з держимордами з чергового відділу кадрів, які похмуро розглядали мої документи у пошуках зручної нагоди для відмови. Такою інколи ставала зовнішність: борідка, довге волосся.

Одразу ж після повернення до Києва Валерій зіштовхнувся з негласно діючою в країні «забороною на професії». Сунувши носа до супровідних паперів, чиновники сахалися його як зачумленого. За відмовою у працевлаштуванні стояла пряма загроза — звинувачення у дармоїдстві й «паразитивному способі життя» з усіма похідними від того наслідками. Хоча ми з Валерою знаходились у різних обставинах, але мені було добре знайоме те гостре відчуття постійно навислої над тобою небезпеки, що зростала з мірою умноження невдалих походів до кадровиків, відчуття, яке зазнає відштовхувана системою людина.

Валеру цькували досвідчені ловці на людей, створюючи довколо нього атмосферу ворожості. Вони прагнули змусити його піти на виснажливу роботу, що стала б каторгою для хворої людини. Але не на такого натрапили. Валерій не мав перед ними страху і закидав державні інстанції найрізноманітнішими викривальними заявами з викриттям прихованих таємних пружин механізму переслідувань. Нарешті тюремники відступили зі злобою, надавши йому змогу влаштуватися сторожем до тепличного господарства. Це була маленька перемога.

Валера одразу, від першого кроку нашої зустрічі, справляв враження дуже відкритої людини. У нього була вищої міри загострена совість, яка не дозволяла йому чинити не по правді (наслідок релігійного таланту, закладеного в генах, чи, можливо, вихованого століттями Церквою). Було помітно, що він багато вистраждав та перетерпів. Кожне його слово та дія походили з глибини його особистості, були зумовлені внутрішнім станом, якоюсь потаємною духовною працею. Це була людина, котра долала безпам'ятність та розпад часу засобом постійного творчого зусилля. Серед сльоти та туманів радянської ірреальності він був свідком справжнього правдивого життя

Від малих літ я відчував себе ізгоєм. А коли в процесі внутрішнього становлення зробив серйозний вибір, то швидко зіткнувся з тим, що мене стали сприймати як чужака. Радянське суспільство 70-х—початку 80-х років являло собою колектив самовдоволених осіб. «Диваки» тут були не потрібні й наперед сприймалися за ворогів. Якщо ти відмовлявся красти, догоджати владі та схилитися перед силою, значить, ти був не «свій». Така філософія тріумфувала у масовій свідомості, а радянська інтелігенція сповідувала цинічне ставлення до життя. Брежнєвська епоха недарма закінчилась приходом до влади керівника таємної поліції Андропова, чекістським свавіллям у цілій країні, черговим пароксизмом комуністичних фантазій про світове панування (війна в Афганістані, експансія в Африці). Інакомислення сприймалося як божевілля та злочин.

Дисиденти, які поверталися з таборів, потрапляли з вогню та в полум'я. Довколо них створювався мертвий простір презирливого відчуження й страху. Держава організовувала цькування, і всі верстви суспільства охоче брали в ньому участь. До всіх тягарів гонінь, що валилися на вигнанця, додавалася спокуса озлоблення, що обтяжувала душу та висушувала її знесилою.

У 1979 році Тетяна Михайлівна Великанова познайомила мене з Василем Стусом, який повертався до Києва із заслання. Високий, з виснаженим обличчям та потемнілим від пережитого поглядом, він коротко описав обставини свого життя на Колимі. Сусіди в гуртожитку без жалю тішилися над поетом, з власного бажання ускладнюючи його безправне існування і легко прислужуючись владі. Він зронив жорсткі слова про безнадійний історичний шлях Росії. Стус задихався в тому оточенні, було видно, що він не шкодуватиме себе, аби тільки вирватися з пекельного кола.

Я розумів, що Валерій зіткнеться на волі з тією самою проблемою. Це не дореволюційна Росія, де зі співчуттям зустрічали гнаних. Хотілося, щоб його обминула спокуса озлоблення, щоб він побачив, як навколо Церкви, хоча й повільно та несміливо, однак починали таки сходити паростки інакшого суспільства, в якому знаходили місце і співчуття, і милосердя.

Через декілька років після свого навернення я виявив, що в храмах, які відвідували ми з дружиною, раніше суцільно заповнених бабусями, стало помітно молоді обличчя. Молоді (тієї, яка приходила молитися) було зовсім небагато, але вона з'явилася в усіх приходах. Зрозуміле наше гостре бажання познайомитись із хлопцями (декотрі були моїми однолітками) і організувати щось на кшталт «нового

суспільства», об'єднаного пошуком істини. Поволі з'явилось у нас (можливо, деякою мірою і навколо нас) коло знайомих, пов'язаних із Церквою, при цьому освічених та небайдужих до культури. Споріднило нас прагнення до оцерковлення життя, осмислення його проблем та труднощів за допомогою євангельського та церковного досвіду. Цінним уявлялось те, що це були люди, які в суспільстві, пройнятому гординею та мертвотною самодостатністю, пізнали в результаті життєвих потрясінь свою немічність, обмеженість власних сил, потребу в Божественній допомозі. Так чи інакше, це були люди, які свідомо, щиро підняли свій хрест. У тогочасному світському освіченому середовищі особистостей з подібним досвідом майже неможливо було зустріти, на будь-яке страждання там дивились як на життєву невдачу. Але духовної єдності з цими новітніми членами Церкви у мене, на жаль, також не створилось.

Майже всіх неофітів цікавила в сфері культури лише одна вузька проблема: як узгодити стару віру та науку, наукові дані та містичне вчення Церкви. Це стара проблема, яка ще перед революцією хвилювала освічених віруючих, залишаючи в тіні інші різноманітні та гострі питання життя. Мене ж ця проблема — узгодження наукових знань та віровчительних істин — не обходила і виглядала пройденим етапом. Християнин у радянському просторі бачився мені просвітителем, покликання якого полягає, зокрема, в тому, щоб свідчити про муки людини, доведеної безбожною владою до нестями. Християнин — носій гуманних цінностей, і саме він є нормальною людиною в ненормальному світі; природно, коли він допомагає ближньому. Мене приваблювало власне християнське життя, відродження його повноти. Тому я став брати участь у роботі Фонду Солженіцина, в першу чергу висилаючи листи й посилки в'язням совісті, які опинились у психіатричних тюрмах. Але коли я пропонував робити те саме своїм новим віруючим друзям, майже завжди стикався не тільки з категоричною відмовою, але й зі звинуваченням, що хочу втягнути їх, віруючих, до політики, змішати небесне із земним. Дуже скоро я зрозумів, що стикаюся з тим самим страхом, який безжалісно поневолив і тримав у своїх нещадних лещатах усю країну. Але іншого «малого стада» не було, і я припинив торкатися тем, що зроджували страх, бо тоді людські зв'язки відразу вмирили. Попри все у гуртках церковних неофітів можна було обговорювати заборонену літературу, актуальні місіонерські книги (о. Олександра Меня, о. Дмитра Дудка), але головне полягало в тому, що навіть просте спілкування з людьми, які визнавали невидимий світ Євангелія, зміцнювало віру. У цьому середовищі, за всіх його

го хвороб, можна було жити. І я хотів, щоб до нього увійшов і Валера Марченко.

З перших же зустрічей я намагався пояснити Валерію, що змінилося у світі, поки він відбував строк. Страх посилювався, інтелігенція цілковито знітилась (це він і сам добре знав), її «незалежність» виявлялася у неспівмірних захопленнях альтернативною медициною та здоровим способом життя. Хоч у великих містах і з'явилась віруюча молодь, але не можна говорити про релігійне відродження, йдеться тільки про купку людей, з котрих, однак, може зродитися новий народ. Залучати цих хлопців до політики — марне діло, але за їхньою допомогою зрозуміти церковне життя можна, якщо увійти до середовища, де, принаймні частково, усвідомлювали небезпеку радянського світогляду для душі. Зі свого боку, Валерій міг вплинути на вироблення у церковній молоді тверезішого погляду на навколишню дійсність, поділитися досвідом діяння за будь-яких обставин.

Церковна молодь, котру я застав у храмах, тішилась ілюзіями щодо проблеми відносин між Кесарем та Церквою. Віруючі вважали, що досить вклонитися Кесареві, що керує країною з Божого допущення, і той милостиво зглянеться над їхніми релігійними переконаннями. Більшості з них здавалось, що таким чином вони можуть уникнути гонінь та тяжких наслідків, коли свою віру вже неможливо буде приховувати від оточуючих. Багато з них розраховували довести чекістам, якщо ті їх викличуть, свою благонадійність. В результаті, коли почалися переслідування, деякі вирішили співробітничати з КДБ, вважаючи це за свій обов'язок, а кілька осіб навіть виступили свідками звинувачення на судовому процесі наді мною (ст.187-1 КК УРСР: «наклеп на радянський державний та суспільний лад») у 1986 році.

Я познайомив Валеру зі священником Петром Здрилюком, який служив у Вознесенській церкві на Демієвці. О. Петрові було за тридцять, за освітою інженер, випускник Політехнічного інституту, він не так давно прийняв духовний сан. На відміну від інших священослужителів у ньому не відчувався страх (я ввів його до сім'ї відказників, познайомив з поетесою І. Ратушинською, якимось спрямував до нього звільненого з психушки Миколу Плахотнюка), і він поступово, поволі став працювати з неофітами, зустрічаючись з ними поза стінами храму. В нього Валерій вперше по-справжньому висповідався.

Повіз я Валеру на Татарку до нашої приходської церкви священномученика Макарія. Відчуваючи його тугу за співбесідниками на дорозі для нього українські теми, познайомив зі своїми ще з юнацьких часів приятелями, які відвідували наш храм, фізиком Миколою Ко-

сицьким і журналістом Петром Марусенко. Треба сказати, що це було вдале рішення, усі троє швидко знайшли спільну мову (і розмовляли вони між собою українською, що для Києва тих років було дивною і вимагало від інтелігенції певної сміливості), потоваришували. Для Валери, за його словами, спілкування з ними стало справжнім відпочинком душі. Вони настільки привернули його до себе, що він, попри мою пересторогу, хотів залучити їх до нелегальної діяльності. Але і Петя, і Коля як чесні люди відмовились, пояснивши свій духовний стан.

Вони зустрічались у Макар'євському храмі або на вулиці, в заздалегідь домовленому місці (інколи в редакції газети «Радянський спорт», де працював Марусенко). Валерій наполегливо пропонував їм взяти участь у створенні самвидавного українського альманаху (це тоді, коли за один тільки такий намір ліпили величезні строки), писати до нього статті. «Я вас добре розумію, — ніяковів Коля Косицький, — і з усім погоджуюсь. Але й ви зрозумійте, я не хочу, щоби мене посадили». Марусенко статтю написав, віддав Валері, але потім категорично попросив зняти його прізвище. Мабуть, Валера пізнав гіркоту розчарування, йому хотілося розширити коло вільних людей, знайти нових соратників. Він якось вигукнув: «Що ж це ви, ні до чого не готові, до жодної діяльності?! Адже зараз такий трухлявий час, що в Києві немає жодної, розумієте, жодної людини, в якій можна було б зберігати заборонену літературу!» «А ось книги, — заперечив Косицький, — ви можете зберігати в мене. Я навіть вас готовий сховати, але з режимом я боротись не можу».

Мене вражало, що Валера зі своїм ясним внутрішнім зором не бачив, що хлопці аж ніяк не здатні на відкрите протистояння владі. Хіба він не розумів, що подібні пропозиції у даному випадку є лише імітацією діяльності? Але потай я відчував, що він пішов на це від великої туги та самотності, від нестерпної жаги досягти перелому в культурному житті України, відродивши задавлений органами національний самвидав. (За Косицького та Марусенко я не дуже хвилювався: вони були тверезими людьми і діяли відповідно до своїх сил.) Окрім того, це ж дуже природньо пропонувати своїм друзям розділити твої задушевні інтереси, брати участь у спільній справі. Однак зловісна реальність тоталітаризму змушувала озиратися на свої вчинки і зважувати свої найщиріші поривання в оточуючій ситуації.

Одразу після повернення додому із заслання Марченко, всупереч закону, поставили під адміністративний нагляд: з 10 години вечора до 6 години ранку він був зобов'язаний, під страхом репресій, перебува-

ти вдома. На одне з наших побачень влітку 1981 року він приніс кілька заяв стосовно такої сваволі влади, і просив передати їх на Захід для розголосу. Тут же було кілька його особистих листів; пригадую звернення до знайомої дівчини з Італії з проханням влаштувати йому запрошення на виїзд для лікування нефриту. Все це, власне означало, що Валерій починає новий етап відкритої боротьби з Системою. Я вважав за свій обов'язок висловити йому своє ставлення до цього. «Ви щойно звільнились, — казав я, — найменша ваша активність буде використана кадебістами, вони з легкістю дістануть від партійних босів санкцію на арешт. Боротьба за від'їзд буде також використана ними як привід для переслідувань, а за кордон вони не пустять, тому що принципово не випускають нікого, окрім від'їжджаючих до Ізраїлю (але тоді вже й єврейська еміграція була практично припинена). Ви тяжко хворі й повинні зглянутись над собою, залягти на дно і просто жити. Можна й анонімно свідчити про беззаконня. Ви буваєте у родинах українських політв'язнів, ваша поява в них не приверне зайвої уваги чекістів, і ви матимете змогу конкретизувати інформацію про стан того чи іншого в'язня чи його родини». Окрім того, Валера з його досвідом конспіративної діяльності у таборі міг допомогти у роботі Фонду Солженіцина у Києві.

Валерій не прийняв моїх доводів. Він відповів, що знає: попереду чекають тяжкі випробування, але не бажає ухилятися від них. За статистикою видно, казав він, що після звільнення КДБ пильно «пасе» дисидентів, готуючи їх до нового процесу (для кадебістів це означало виконання плану, премії, чергові зірочки на погони), але людина має трохи часу, щоб встигнути зробити щось корисне задля справи свободи, перед тим як її знову поглине паща ГУЛАГу. У таборі він дуже сильно переживав, що сів, на його думку, ні за що, і тепер волів зробити якнайбільше... В подальшому я не торкався цієї теми, і все, що він приносив, передавав через наявні канали на Захід.

Але у Валери анітрохи не відчувалося загнаності або приреченості. Навпаки, він випромінював оптимізм, впевненість у швидкій переміні на краще. Країну готувався очолити генерал КДБ. У довірливих розмовах по кухнях обговорювали чутки про безпосередню причетність Андропова до страти Імре Надя у 1956 році. Прийшовши до влади, худорлявий генсек з обличчям ката одразу викликав у радянського натовпу якийсь містичний жах, а за кордоном — дивні запальні надії на лібералізацію. Розповідали про його резолюцію на доповіді про стан у політичних концтаборах. «Табір не санаторій, якщо той чи інший злочинець хворий, ми не зобов'язані ставити його

на ноги». Власне, ці слова означали смертний вирок багатьом в'язням. Одначе хотілося вірити, що близьких горе обмине.

Навесні 1982 року, під час хресного ходу на Великодній заутрені я ніс хоругву і у юрбі, що обступила наш маленький дерев'яний храм св. Макарія, побачив радісне обличчя Валерія, освітлене мерехтінням свічки, яку він тримав у руці, другою долонею прикриваючи вогник від зривів вологого вітру. Обличчя зсередини розтеплене і водночас гостро проникливе. Поруч, припавши до синівського плеча, стояла мати його, Ніна. Стільки любові та сердечного трепету, поривання затулити собою сина і при цьому не заторкнути його гордості можна побачити тільки в очах матері, яка глибоко страждає. Валерій знехтував міліцейською заборонаю, ризикнув порушити вимоги адміністративного нагляду і прийшов на Пасху, першу, яку він свідомо святкував (слід урахувати, що храм був оточений дружинниками та міліцією). Можна здогадатись, що відчувала при цьому матір, але вона покірно пішла за ним.

Мене вражав оптимізм Валери. Ледь не в кожній розмові він твердив, що радянському режимові існувати залишилось недовго. При першому ж випробуванні системи виявиться її гнилість. Він наводив приклади зі свого життя, випадки з заслання, показуючи, що в радянських людей все тримається на примітивному матеріальному зиску, корумпованості, хабарях, остраху. Він часто переповідав історії, почуті від Пайлодзе, про те, як у Грузії навіть у зонах карні злочинці підкуповували адміністрацію і та привозила їм до тюрем вино ящиками, дозволяла від'їздити додому трохи чи не на місяці, покривала всі їхні безчинства. Все, засноване на безбожжі, корисливих інтересах, завалиться, казав він. Одного разу — ще був живий Брежнєв — Валерій розповів, як під час молитви (він багато молився Божій Матері) йому було явлено, що генсек скоро помре і комунізм розсиплеться, настане нова епоха. «Так що чекайте, незабаром будуть зміни», — закінчив він. Я слухав це з недовірою, і, признаюся, з деякою іронічною поблажливістю. Цілком поділяючи думку про духовну гнилість радянської влади, я так само безумовно вважав, що фізично вона переживе нас усіх і буде роз'їдати народ ще довго. Про себе, каюсь, я подумав, що Валера від надмірної перенапруги зазнав щось подібне до галюцинації і прийняв відчайдушно ним бажане за обітоване вишне. Тільки через роки, вже в епоху перебудови, згадався цей вражаючий, дивний випадок уже зовсім в іншому світлі...

Нещодавно натрапив я на слова Семена Глузмана про те, що В.Марченко сприймався ним як «красивий, іронічний, чарівно при-

вабливий європейський інтелігент. Щасливий та гордий». Це важливі та точні штрихи до його портрета, та пропущена не менш суттєва, визначальна його особистісна риса. Маю на увазі органічну, що йшла з глибин єства його, релігійність. До віри Валерій прийшов у таборі і, здобувши її, здобув свої витoki, повноту своєї особистості. Він дуже швидко уцерковився. Його релігійності були притаманні простота та щирість. Він міг у кількох словах згадати про інтимний молитовний досвід, без найменшої фальші, як про щось звичне і звикле з дитинства. Гадаю, тут відіграло свою роль середовище великої дружної родини діда, де зберігалися народні традиції, жива пам'ять про корені української культури, що йдуть з Православ'я... Є щось вражаюче в тому, що старий, зламаний переживаннями за долю улюбленого онука Михайло Марченко був, аби помститися Валерієві, побитий (у 1979 році) чекістами на вулиці, й від цього незабаром помер. У цьому відчувається якийсь Божественний промисел щодо долі професора. (Можливо, спокута за комуністичну юність, компроміси з мучителями України послана старій людині через життєвий вибір онука?)

Звісно, я давав йому багато книг, які я звичайно використовував з місіонерською та просвітницькою метою. Це і «Відверті розповіді странника», «Добротолюбіє», «Закон Божий», виданий Зарубіжною Церквою, біографія Паісія Величковського, також і релігійно-суспільна література: «Віхи», «З-під глибин» та т.п. Але його релігійність йшла не від книг, а від серйозного внутрішнього вибору та церковно-молитовного досвіду. Він регулярно відвідував церковні служби, причащався. (Під кінець здебільшого їздив до Покровського храму на Куренівці, де з часом зблизився з одним досить шанованим паствою священиком похилого віку, о. Михайлом Радецьким; а настоятель храму о. Миколай його потім і відспівав.) Хвороба і лікувальні процедури, що їх Валерій запозичив, зокрема, з натуропатії, призводили до того, що, тримаючись весь час дуже суворої дієти, він нібито постійно постив...

Коли я познайомився з Валерієм, йому було 34 роки; чверть цього строку, найквітучу пору свого життя, він провів у тюрмах, таборах та засланні. В умовах, що постійно принижували людську природу, озлоблювали душу. Радянська каральна система на це й розраховувала: зіштовхнути свою жертву в коло гріховного стану і поневолити її остаточно, не тільки зовні, але й внутрішньо, онтологічно. Адже той, хто на насильство відповідає хай навіть тільки безсилою люттю, фактично підтримує зло, хибний лад речей, в основі якого лежить смерть. Валера жив поза цим хибним колом. Його перша реакція на

оточення — щирий інтерес, співчуття, бажання пізнати іншого, а якщо треба, то обов'язково допомогти. І ці визначні риси його характеру сусідували з чуйністю, готовністю захистити слабкого і відстояти добрі початки життя. Саме цим пояснюється його прагнення поновити справедливий — за совістю — лад речей, що порушується у світі беззаконням (і не має значення, від кого воно походить: від бездушної політичної системи, захланності чиновників, розбещеного злочинця на вулиці чи приятеля, яким опанувала пристрасть).

Здається, того ж року, що й Марченко, повернувся із заслання ще один український політв'язень, Степан Сапеляк. Як і всі звільнені табірники, він вертався через Москву, і мій близький приятель надіслав через нього записку з проханням підтримати Сапеляка, котрий знаходився у важкому стані, і водночас характеризував його як надійну та відповідальну особу. В даному епізоді знову виявився відмінний від того, що мав я, провінціал, підхід до слова в мого знайомого москвича, мешканця столиці. Справа в тому, що у відповідь на записку, я не тільки надав Степану матеріальну допомогу зі збережень Фонду, але й вважав за необхідне встановити з ним тісніші особисті стосунки, сподіваючись пом'якшити йому психологічний тягар від зіткнення з радянською «свободою» з її чисельними загрозами. Він став заходити до нас на Русанівку. Степан мав трагічну долю: зовсім молодим його затягнула до свого жерла каральна машина, ув'язнивши в концтабір. Серед співтабірників у 35-й зоні він став загальним улюбленцем, брав участь у всіх акціях протесту, відмовлявся від вбивчої для здоров'я рабської праці, за що проводив багато часу в ПКТ та ШИЗО. В ув'язненні став писати вірші. Але з виходом на волю він опинився без кола і без двора. З Києва йому треба було переїхати на батьківщину, у сільську глухомань, під нагляд та важку руку дрімучого районного начальства. Він всіляко відтягував строк від'їзду. Дуже швидко в ньому став помітним якийсь неспокій. Чим могли допомогти ми з дружиною? Тільки співчуттям та порадами. Однак відчувалося, що вони йому не потрібні. Спілкування наше втратило внутрішню основу. Раптом з'ясувалося, що Степан усюди розповідає про своє нове корисне знайомство з Павлом Проценком, розпорядником Фонду Солженіцина в Україні. Чому йому заманулося так мене атестувати, незрозуміло, але це був далеко не безневинний вчинок. Через нас діяв ледве не єдиний у ті похмурі роки налагоджений та надійний канал зв'язку з Москвою (а значить, і з Заходом), і зрозуміло, що такі розмови могли погано скінчитися. Повідомив мені про це Валерій, зрозумівши, що якнайскорше покладе край цим балачкам і доб'ється як-

найшвидшого від'їзду Сапеляка з Києва. За кілька днів Валерій повідомив, що зустріч відбулася, ситуація врегульована, Степан зрозумів свою помилку. Ця історія, здається, точно характеризує обставини того нового середньовіччя, створеного комуністичною владою, в якому необачне слово, викликане психологічною розслабленістю, могло привести до негайних тяжких наслідків.

Відсутність у тих, з ким Валерій спілкувався, відчуття відповідального ставлення до людей, його ранило. Очевидно, з власної долі він добре знав, як неуважна поведінка може зрадити людину. Але безвідповідальність, так розлита всюди по світі, знаходила способи «дістати» його знову й знову. Валера таємно листувався з Надією Світличною, котрій після багатьох переслідувань пощастило емігрувати до Америки і влаштуватися там на роботу на радіостанцію «Свобода». Одного разу разом із листом він відправив їй відомчий документ — інструкцію Міністерства освіти, що потрапила йому до рук і красномовно викривала національну політику радянської влади (він назвав її «новим валуєвським указом»). Цей документ разом із листом Марченко Світлична залишила у себе на робочому столі. Мабуть, хтось з її колег був радянським агентом, позаяк фотокопії і листа, і документа опинились у київському КДБ. Цей випадок вплив під час суду над Валерієм (березень, 1984).

На роботі Валера, зазвичай, не брав участі у політзаняттях і не приховував, що має власне бачення щодо того всього, що відбувається, і це бачення не збігається з офіційним. Він не говорив зайвого, але тримався відкрито та вільно. За нервових умов постійного слідкування він примудрявся писати статті й перекладати. При цьому він не ховався у закутку, а сміливо йшов назустріч до людей, до суспільства, яке з притаєним жахом сахалося від вигнання. У середовищі київського творчого національного істеблішменту його ім'я, безсумнівно, багато хто знав (і завдяки імені діда, і завдяки незвичності його власної долі). Але при цьому двері партійних і довколопартійних літераторів та кишенькових громадських діячів були для нього наглухо зачинені. Пам'ятаю його розповідь про те, як він намагався передати свої переклади (на українську мову) головному редактору журналу «Всесвіт» Віталію Коротичу. Вже тоді Коротич постійно роз'їжджав по капіталістичних закордонах, котрі потім викривав у своїх чисельних дорожніх нарисах (особливо перепадало в них США). Серед київської інтелігенції про нього склалося цілком певна і конкретна думка. Попри те Валерій вирішив спробувати запропонувати Коротичу свої переклади, потай сподіваючись, що той

публікацію їх вважатиме за вигідну: буде чим козиряти при зустрічах з українською діаспорою. Але не на такого натрапив: Коротич вправно, вдаючись до ошуканства, ухилився від зустрічей, і врешті-решт цинічно відмовився друкувати переклади.

При спілкуванні з Валерою його витонченість та духовну красу (іншого слова не знайти) було помітно, як кажуть, неозброєним оком. Мені уявлялося, що так гартувався характер середньовічних іноків, які проходили тяжкі випробування у пустелі. Те, що робило нашу епоху для широкого загалу страшною та спустошуючою, його, який ніс свій хрест свідомо, привело до глибокого просвітлення. При тому ця мужня, загартована стражданнями людина по-дитячому тягнулася до всього нового, йому хотілося постійно пізнавати нові риси життя, сходити до нових незнаних горизонтів. Він мав потяг до спілкування, до задушевних розмов та розмов про душу.

Щойно з нього було знято адміністративний нагляд, як він поїхав на кілька днів до Умані, до восьмидесятирічної Надії Суровцевої. З його розповіді про зустріч стало зрозумілим, що ця легендарна жінка була хоронителькою кращих традицій минулої культурної епохи. А одного разу Валера натрапив у нас на випадкову гостю зі Швейцарії, і треба було бачити, з яким гострим інтересом він розпитував її про тамтешнє життя. В розмові вона згадала, що у швейцарських газетах з'явилися відомості про страйки робітників в Україні, які журналісти порівнювали з акціями польської «Солідарності». Для нас обох це була хвилююча звістка: для мене тому, що інформацію про ці випадки стихійного робочого протесту я, зібравши по крихітках, передав на радіо «Свобода» та до емігрантської преси; а для Валерія головна новина полягала в тому, що десь поруч у суспільстві не всі покійно терплять свавілля влади (його зворушило також, що опір українських робітників порівнюють із боротьбою славнозвісної «Солідарності»).

Наприкінці 1981 року я закінчив свою першу працю з історії Церкви, зібравши матеріали про київську громаду двадцятих—початку тридцятих років, створену молодим блискучим священиком Анатолієм Жураківським, пізніше розстріляним на Соловках. Тоді про нього практично ніхто не знав, тим більше мої однолітки не мали уявлення про недавню історію Російської Церкви. Наприкінці січня 1982 року я влаштував у нас вдома вечір пам'яті о. Анатолія та його соратників. Зібралось незвичайно багато, як для того похмурого часу, людей. До нашої більшої кімнати вмістилося душ із тридцять, серед яких був і о. Петро (участь священика в очах багатьох надавала зустрічі майже нелегальний характер) і старенька Ніна Миколаївна Карпова, яка

закінчила наприкінці сорокових років Свято-Сергієвський Богословський інститут у Парижі, повернулася після війни на батьківщину, пройшла через арешт, а потім присвятилася релігійній проповіді серед молоді. Валера через загрозу порушення адміністративного режиму, яким скувала його влада, повинен був піти раніше і попросив мене провести його до сходів у під'їзді. Його очі палали, і, пригадую, я помітив, що його б'є нервова дрож. «Чудовий вечір! — казав він. — Я й не сподівався, що є стільки молодих людей, яким можна все це розповісти... Ви зробили чудову справу, але зважайте, що на такому великому зібранні обов'язково зростає ймовірність, що трапиться донощик. Будьте обережним». Ми всі знаходились під ударом, але він був найвразливішим, позначеним тавром знедоленості навіть серед таких самих гнанців. Він був на передньому рубежі гонінь. Почуття його перебували в постійній напрузі. Що можна було сказати у відповідь? Що я певен відносно тих, хто прийшов? Ми мовчки потиснули один одному руки, і він, не викликаючи ліфта, пішов сходами вниз.

22 червня того ж року, рівно об 11 ранку, — як неминучий результат моєї участі у правозахисному русі — до мене наскочили з обшуком чекісти. Їм вдалося захопити багато призначених до «Хроніки поточних подій» важливих матеріалів. Мені загрожував арешт. При зустрічах Валера по-своєму мене підбадьорював: «Рано чи пізно вас заарештують, — казав він. — Але життя існує і в тюрмі. Я не буду вам розповідати, як триматися в ув'язненні, ви — віруюча людина, і самі знайдете правильну лінію поведінки». Напередодні Різдва, рановранці 6 січня 1983 року, до нас вдруге прийшли з обшуком, який затягнувся від сьомої години ранку до п'ятої вечора. Після того як пішла юрба чекістів (на чолі з двома майорами у чорних шкіряних пальто), ми з дружиною пішли на всенощну, звідти — до друзів, святкувати Різдво. Повернувшись пізно, ми зустріли біля будинку гостю з Москви, Н.О.; через кілька годин, вночі, вона мала вертатися назад. Трохи згодом без попередження з'явився Валерій, він приніс чергову партію листів на цигарковому папері, призначених для відсилки на Захід, до правозахисних організацій. Обставини склалися так, що вранці можна було чекати на ще один обшук; я також не виключав і того, що за мною було встановлено оперативний нагляд і прихід Валерія міг бути зафіксований. Здавалося, була щаслива нагода передати папери з від'їжджаючою, проте Н.О. відмовилася їх брати, пояснивши, що не може завдати удару своїм домашнім. Позиція цілком зрозуміла, враховуючи пильну увагу до моєї оселі з боку органів. Валерій мовчки чекав на рішення; було видно, що він стурбований ста-

новищем, що склалося. Порадившись з дружиною, я взяв його листи з тим, щоб вранці їх переховати. А через кілька днів вони спокійно дісталися до Москви.

Через особливість підрадянського життя і нашого в ньому становища зустрічі з Валерієм здебільшого мали напівконспіративний, «діловий», на кшталт щойно змальованого випадку, характер: побачились на хвилику, обмінялися інформацією, літературою, паперами — і розбіглися. Але при спілкуванні, заснованому на глибокій довірі (а без неї не було б наших специфічних «робочих» зустрічей), природно поставало прагнення залучити друга до найдорожчого. Одного разу — ми перейшли містком через Русанівський канал і прямували до метро (п'ятьма роками пізніше на тому самому маршруті ту саму тему порушить Сергій Набока), — він мене запитав: «Павло, ви живете в Україні, серед її народу, чому б вам не почати розмовляти і писати українською мовою? Тут роботи непочатий край, ваша праця у цьому напрямку з часом обов'язково знайде вдячний відгук».

Я виклав своє тогочасне кредо. Виріс я у сім'ї, пов'язаній з російською культурою (батько й мати — вчителі російської мови та літератури), російська література дорога мені своєю відкритістю до культури світової, любов'ю до «вічних» проблем духа. Твори класичної української літератури були у моїй свідомості (частково завдяки нездарному її викладанню у школі) споріднені з текстами Чернишевського та іншими зразками прогресистської російської белетристики XIX століття, надто замкненими на соціальних та національних проблемах. Мені дуже подобались українські народні пісні та українське народне мистецтво. Я вважав, що українська творча інтелігенція повинна, черпаючи сили з джерел народної творчості, поновити своє національне мистецтво і літературу, заквасивши їх на вічних проблемах буття. Але це, на жаль, не було моїм покликанням.

У той період я вивчав історію київських церковних громад першої третини XX століття. Зокрема, мені була близькою позиція видатних професорів Київської духовної академії В.І.Екземплярського та П.П.Кудрявцева стосовно взаємодії української та російської культур. Як видатні представники російської творчої інтелігенції в Україні, вони вважали необхідним у співпраці з українською інтелігенцією виробити спільну двомовну культуру України. Виклавши цю точку зору, я також підкреслив, що найголовнішим для мене є захист людської гідності та свободи (закладених у нас Творцем) від насильства та поневолення з боку світу... Треба зазначити, що ця розмова жодною мірою не погіршила наших з Валерієм стосунків.

Стан в Україні з правами людини викликав у мене велике занепокоєння. Щербицький та голова українського КДБ Федорчук перетворили республіку на полігон для відшліфовки найвитонченіших методів придушення суспільства. Саме тут масово — шляхом огидних провокацій — перетворювали дисидентів на «хуліганів», які нападали на міліціонерів, у «гвалтівників», які зазіхали на радянських жінок, «терористів», що потай зберігали зброю (на зразок заіржавілої мисливської гвинтівки або складаного ножика). Саме тут серед білого дня на вулицях міста переодягені чекісти постійно вчиняли побиття небажаних їм осіб. Саме тут інакودумцям давали драконівські терміни, не зважаючи ані на їхній вік (Оксану Мешко заарештували, коли їй було понад 70), ані на стать, ані на стан здоров'я. Саме тут за правозахисну діяльність почали переслідувати цілі родини (родину Січко, Ольгу Гейко та Миколу Матусевича, батька й сина Вінсів та ін.). Саме тут, у столиці України, представники освіченого суспільства з переляку вже відмовлялись читати заборонену літературу: могли посадити тільки за зберігання кількох тамвидавських книг. Саме в Києві влада стала відкрито закликати населення «стукати» одне на одного, розповсюджуючи містом відповідні звернення (стукачам повідомляли номери телефонів). Мені було зрозумілим, що в Україні створюється прототип майбутнього для всієї країни, новий варіант сталінізму без Сталіна. Певний час мені здавалося, що оприлюднення випадків переслідувань та беззаконь може стримати цей процес, однак, спостерігаючи, як збираються хмари над українськими дисидентами, я зрозумів, що хтось особисто повинен взяти на себе сміливість викрити комуністичних ідеологів у їхніх зловісних задумах. Оскільки я сам до такого відкритого викриття не був готовий і не бачив, хто б міг це зробити всередині країни, то вирішив зібрати відомості про випадки переслідувань в Україні впродовж останніх років, систематизувати їх, дати опис тенденцій у каральній політиці радянської влади республіки відносно суспільства та дисидентів і надіслати це все Олександрові Солженіцину. У супровідному листі я просив його вникнути в цю ситуацію, оскільки, як я писав, якщо не виявити загрозу, що насувається з українського полігону, то напрацьовані там методи придушення швидко поширяться і на Росію, що призведе до фізичної загибелі багатьох гідних людей, а країна буде вкинута у пільму на довгі роки. У своєму тексті я, зокрема, описував переслідування родини Марченко. Цей лист-статтю я надіслав до Вермонту, здається, навесні 1980 року. Згодом прийшла відповідь, де висловлювалася радість з приводу того, що серед нинішнього моло-

дого покоління з'явилися люди, здатні на серйозний історичний аналіз та узагальнення. На жаль, я зрозумів, що з якихось причин Олександр Ісаєвич не може втручатися в те, що відбувається в Україні. Зачекавши ще трохи і не отримавши більше ніякої відповіді, я, дещо змінивши текст, надіслав його до газети «Русская мысль». Стаття моя (без підпису) була там надрукована того ж року. На радіо «Свобода» її так прокоментували у спеціальній передачі: так, стан в Україні жахливий, але, оскільки з'являються такі статті, то суспільний опір не зламано. Не було нічого більш далекого від дійсності, ніж оцей рожевий висновок.

На 1986 рік КДБ довів Україну, як і цілу країну, до стану напівтрупа, і з цієї точки зору природньо було чекати катастрофи масштабу Чорнобильської, що лише підкреслила безодню, куди зіпхнув країну комунізм.

Власне, після того як я зрозумів, що ніхто на Заході дієво не відгукнеться на мій заклик про допомогу українським дисидентам, я чекав на найгірший розвиток подій.

У жовтні 1983 року Валерія було заарештовано. По суті, з огляду на стан його здоров'я, це вже був смертний вирок. Під час слідства над ним помер Андропов. Алла Марченко розповідала, як адміністрація кадебешної внутрішньої тюрми у Києві раптом стала нервувати і навіть підлещуватись до рідних Валерія, приймати позачергові передачі для хворого в'язня. Можливо, захиталися шальки терезів історії, і влада могла вже тоді розпочати пом'якшення режиму. Однак коливання були недовгими. За кілька днів до тюремників повернулася колишня жорстокість.

Надалі розгорнулася відчайдушна боротьба Ніни за звільнення вмираючого сина. Вона благала владу дозволити їй віддати свою нирку для пересадки синові. Але коли б це держава відгукувалася на страждання людей? Валерій помер у тюремній лікарні в Ленінграді. На його смерть миттєво відгукнулися президент Рейган та державний департамент США. (Невже тільки у цей момент змогла достукатися до них українська діаспора? За кілька років перед тим передавав я киянам лист від генерала Петра Григоренка з еміграції. Той з гіркотою писав, що українські кола на Заході надто поблажливо ставляться до Радянської України, здебільшого уражені рожевими ілюзіями, не зорієнтовані на активну боротьбу за долі конкретних людей, які страждають. Останнє його сильно обурювало. Ці настрої були особливо поширені серед керівництва українських громадських організацій. Він, щоправда, сподівався на активність кількох молодих

тамтешніх діячів.) В результаті з Москви дали дозвіл поховати Марченка на батьківщині. Це сприймалося як диво, здобуте в боротьбі.

Валеру ховали на Покрову 1984 року; відспівали в його улюбленому Покровському храмі на Куренівці. Від аеропорту Бориспіль, куди привезли тіло небіжчика, до самої церкви труну оточували табуни чекістів. У храмі, куди так часто полюбляв приходити Валерій, його впізнали і цього разу. Залишилась у пам'яті розповідь Ніни про те, як до неї підійшла одна прихожанка і сказала, що Валеру пам'ятають і за нього моляться. Несміливе милосердя — серед суцільної байдужості та моральної мертвоти, розлитих у суспільстві.

Одного разу влітку 1983 року я йшов Хрещатиком — і раптом побачив Валерія, який ішов назустріч з високою та гарною дівчиною. (Про цю чисту, зворушливу дружбу я знав.) Вона щось, сміючись, розповідала йому, а він уважно слухав і м'яко посміхався. Обличчя його було задумливе та спокійне — поодинокий випадок, коли він не був напружений, неначе зведена пружина. Вони звернули у підземний перехід і повільно спускалися сходами... Я не наважився їх окликнути, щоб не порушити хвилини щастя. Так чи інакше, ми мали скоро зустрітися. Стояв сонячний спекотний день. (На цій землі нам уже не судилося перетнутися. Для мене він так і не вийшов з переходу напроти метро «Хрещатик».)

Теплий промінь мерехтів на його обличчі, зверненому в себе, ховався на вустах, розтягнутих у легкій посмішці. Таким він залишився у моїй пам'яті назавжди: нібито стоячим на порозі нового незнаного життя. Впевнений у своїх силах, він був готовий рушити у довгу подорож, де мав багато чому навчитися і багато чого зробити. І не тільки для себе... Але цей внутрішній настрой — на творче служіння (він казав, що якби йому судилося виїхати на Захід, він став би священником, і позаяк багато би подорожував і вчився) — належав, власне, вже до іншої епохи, яка лежала в майбутньому.

Переклад з російської В. Степанової

За редакцією Н.М. Марченко